

Küzdelem a lelkekért

Pártállam és egyházak
a hosszú hatvanas években

NEB

NEMZETI EMLÉKEZET BIZOTTSÁGA

Küzdelem a lelkekért
Pártállam és egyházak a hosszú hatvanas években

Küzdelem a lelkekért

*Pártállam és egyházak
a hosszú hatvanas években*

Nemzeti Emlékezet Bizottsága
Budapest, 2023

Szerkesztette: Erdős Kristóf, Szuly Rita, Tabajdi Gábor
és Wirthné Diera Bernadett

Lektorálta: Gárdonyi Máté és Lányi Gábor

© NEB Hivatala, 2023

© Szerzők, 2023

Felelős kiadó: a NEB Hivatalának főigazgatója

Olvasószerkesztő: Czókos Gergely

Korrektor: Helfrich Judit

Könyvterv: Varga Júlia

Borítófotók:

- 1.: Az újonnan kinevezett római katolikus főpapok leteszik az esküt a Magyar Népköztársaságra és az alkotmányra, 1964. szeptember 17. (Forrás: MTI Fotó, Vigovszki Ferenc);
- 2.: A Regnum Marianum közösség tagjai egy megfigyelési fotón (Forrás: ÁBTL)

Nyomta és kötötte az Alföldi Nyomda Zrt., Debrecen

Felelős vezető: György Géza vezérigazgató

ISBN 978-615-5656-43-9

CSIKÓS GÁBOR – Ö. KOVÁCS JÓZSEF

Kényszerkollektivizálás és egyházi társadalom

A szovjet bolsevik projekt és magyar nemzeti keretek közé adaptált változatának közös jellemzője volt, hogy a hivatalosan kijelölt „osztályelleneségek” között a gazdaelit mellett az egyházi társadalom is hangsúlyosan szerepelt.¹ Ez a két ellenpolitikai társadalmi csoport jelentős átfedéseket mutatott. A kommunista állami beavatkozás számára az egyéni parasztgazdaságok a többértelmű autonómiájukon túl azért is testesítettek meg „osztályelleneséget”, mert azokat az egyházközségi miliók fizikai létükben, jelképeikkel is erősítették. Erre az összefüggésre utalt Sztálin, aki szerint „könnyű bezárni a templomokat, de a parasztok a lelkükben építik fel a templomot”.²

Az ellenük formált programot az irányítókra és az állami erőszakot végrehajtókra vonatkozó történeti források elemzése is megerősíti. Antropológiai szempontból minden olyan elkerülhető támadást erőszaknak tekinthetünk, amely az alapvető emberi szükségletek ellen irányul. Így a közvetlen erőszak mellett a strukturális hatásokkal is foglalkoznunk kell. A mindennapi vallásháború olyan formái alakultak ki, amelyek a szülők hittanbeíratás során megfigyelhető nyílt és leplezett befolyásolásától a nagy presztízzsel rendelkező lelkészek kizorításáig, az egyházi élet és vallásosság sajátos keretek közötti korlátozásáig, illegális formákig terjedtek. Ezek a jelenségek mind kvantitatív, mind kvalitatív történeti forrásokon keresztül tetten érhetők. Tanulmányunk kapcsolódik az eddigi vidéktörténeti munkánkhoz: hangsúlyos a tapasztalattörténeti megközelítés. Célunk, hogy a propaganda által közvetített szómágia mögött a társadalmi megéléstörténetekkel foglalkozzunk.

¹ Madsen 2014.

² Wittenberg 2006, 40–41.

Kényszerkollektivizálás és egyházi társadalom

A Rákosi-korszak egyház- és parasztellenessége közismert, nem kis részben annak köszönhetően, hogy ennek kimondása – egyfajta kádári önlegitimációs törekvésné – már az 1950-es évek végén megtörtént. Érdeemes itt a Győr megyei kollektivizálásról hírt adó Galgóczi Erzsébet 1959. tavaszi riportját idézni: „Ami ’50-től ’56-ig történt falun, mind hasonlított egymáshoz. Ez az ’59. februári – valami merőben más. Minőségileg más.”³

A nyugati sajtó az 1960-as évek elejétől fogva egy toleráns, élhető szocialista ország képét közvetítette Magyarországról, ahol a Nemzeti Galériában 1963-ban már vallási témájú kiállítást is szervezhettek.⁴ Azonban e kirakat mögött egészen más valóság húzódott meg.⁵

Az egyháztörténet és a kollektivizálás társadalomtörténeti összefüggéseinek vizsgálata az 1956-ot követő időszakra vonatkozóan jószerivel az utóbbi tizenöt évben kezdődött.⁶ Első feladatunk annak a tisztázása, miként értelmezhetjük az *egyházi társadalmat*. Ezt a fogalmat Mályusz Elemér a középkor kapcsán vezette be. Felvetése szerint erre leginkább a pszeudotársadalom kategóriáján keresztül válaszolhatunk.⁷ A 19–20. századi átfogó változások hatása révén is minden bizonnyal a legcélravezetőbb, ha a társadalomtörténeti kérdéseinket az egyházi elit, az állami egyházpolitika történeti vizsgálatán túlra irányítjuk. Ez a milió a mindennapok és vele a megélt vallásosság „tömeges” jelenségeinek a világa. Ebből kiindulva a társadalomtörténeti kutatás egyrészt a vallásra mint intézményre, de mint intézményen kívüli jelenségre is tekint. Vizsgálódásának középpontjában a valláshoz kötődő társadalmi viselkedés áll, ezért a vallásosságról más

³ Galgóczi 1959.

⁴ Csikós 2019. – Kortárs megfogalmazása: „[...] felszabadulás utáni demokratikus körülmények, a lelkiismereti szabadság védelme, a szervezkedés háborítatlansága.” Kardos 1965, 256.

⁵ Wirthné Diera 2016.

⁶ Tomka 2005; Wittenberg 2006; Ö. Kovács 2012; Horváth 2018. Ezeken kívül elsősorban a Bölcsészettudományi Kutatóközpont és a Nemzeti Emlékezet Bizottsága közös, *Magyar vidék a 20. században* című sorozatában található olyan tanulmányokat, mint Soós 2019; Sulák 2019; Horváth 2021; Szulovszky 2021.

⁷ Mályusz 2007, 13.

valóságterületek vizsgálatának a bevonásával von le következtetéseket.⁸ Az új kérdésekre és módszertani közelítésmódokra koncentráló magyarországi szakirodalomban folyamatosan jelen van az előbbiekhöz hasonló társadalomtörténeti érdeklődés.⁹

Fontos kérdés, hogy az egyházat mint a vidék életének egyik lényegi szereplőjét hol helyezzük el a társadalmi tablón. A kommunizmus ideológiája, amely a haladást hirdető modern vallásként is felfogható,¹⁰ számos szempontból szemben állt a tradicionális életvilágokkal, benne az egyházal. Andrew C. Janos öt fő irányzatba sorolja a kommunizmus értelmezéseit. A Hannah Arendt által képviselt totalitarizmuselmélet szerint a társadalom teljes uralását jelenti, míg a megváltáselmélet az utópista célok megvalósítását hirdeti akár a politikai és gazdasági tényezők „kemény” valóságával szemben is. A modernizációs elméletek a kommunizmus iparosítási programjára helyezik a hangsúlyt. A negyedik értelmezés a pártra mint politikai közösségre fókuszál. És végül: a kommunizmus felfogható a gazdasági juttatások és a társadalmi újraelosztás egy lehetséges rendszereként is.¹¹ Ezek a minőségek változó mértékben jelennek meg az egyház és a kommunista állam interakciójának a történetében is.

Ha a kérdéseinket a vidéki társadalom összefüggéseiben tesszük fel, akkor az egyházat az alábbi (többé-kevésbé kapcsolódó) történeti szerepeiben értelmezhetjük:

- 1) mint földbirtokos;
- 2) mint a társadalmi mobilitás egyik szereplője;
- 3) mint az autonómia egyik formája;
- 4) mint lehetséges normaadó a társadalom számára.

A törések regisztrálhatóan megnevezhetők 1945-től, ám ezekre itt csak utalni tudunk. Az egyház és egyáltalán a vallásos identitás megtörése permanens volt; másrészt az egyes töréspontokon túl is hatottak a korábbi minőségek: vagyis például az egyházi földek elvétele 1945-ben súlyos károkat

⁸ Schieder 1987, 16–17.

⁹ Brandt 2003; Spannenberger 2006; Bögre–Szabó 2010; Gárdonyi 2010; Gyarmati 2010; Bánkuti 2011; Balogh 2012.

¹⁰ Erre lásd Bergyajev 1994.

¹¹ Janos 1996, 1.

okozott, de a hatalmas veszteségek ellenére maradt az egyháznak olyan bázisa, amelyet végül csak a kollektivizálási kampányok roncsoltak szét.¹²

Kortársi reakciók

A Szabad Európa Rádió (SZER) dokumentumai számos jelentésben foglalkoztak a kollektivizálás és az egyház kapcsolatával.¹³ A nyugati elemzők felhívták például a figyelmet Grósz érsek cikkére: a kommunista sajtó ugyanis előszeretettel hivatkozott arra, hogy a kalocsai érsek is támogatta a „szocializmus építését” és a kollektivizálást. A rövid elemzés arra is kitért, hogy az állítólagos kijelentések felhasználása a katolikus egyház dezorganizációjára is alkalmas, mivel a püspöki kar nem egységes.¹⁴ Azt is kidomborították, ha a kollektivizálási kampányokhoz helyi papok csatlakoztak, mint például a Fejér megyei Iváncsán a katolikus plébános vagy Igarban a református lelkész.¹⁵

A pártállami sajtóban viszont nem jelenhettek meg a kollektivizálást bíráló egyházi hangok, holott feltehetően a Rómában kiadott *Katolikus Szemle* volt az első olyan nyomtatott forrás, amely hírt adott a kollektivizálás erőszakosságáról.¹⁶

A SZER 1960. februári lapszemléje a *Petőfi Népe* két héttel korábban megjelent száma alapján számolt be arról, hogy egy Bács-Kiskun megyei pap a kollektivizálásra agitáló pártmunkásokat egyszerűen kidobta a plébániáról. A rezsimnek fontos célja volt, hogy az egyház mint a vidéki társadalom sokrétű szereplője is elfogadja a téészesítést, így ezek a konfliktusok

¹² Erre lásd a *Váltóállítás* kötet tanulmányait: Csikós – Kiss – Ö. Kovács 2017.

¹³ A Szabad Európa Rádióban Czupy Bálint (Bálint gazda) és Kovács K. Zoltán foglalkozott a témával. Lásd Czupy 1966; Kovács 1964; Kovács 1965.

¹⁴ HU OSA 300-8-47-89-8. „Situation Report: Hungary, 15 January 1960”, 1960. január 15.

¹⁵ MNL OL M-KS 288. f., 28. cs., 3. ő. e. 1959. F/366. 144–150. Csötönyi Bálint rendőrszázados feljegyzése a „mezőgazdaság szocialista átszervezésének tapasztalatairól Fejér megyében”. Budapest, 1959. március 14.

¹⁶ Dr. D. R. 1959, 139–140.

érthető zavart okoztak. A magyar cikk eredetijének üzenetét¹⁷ az angol nyelvű átirat dekódolta, és úgy ismertette az esetet, hogy a pap feletteseinek nem lesz más választásuk, mint elhelyezni őt a körzetből. Ez talán kisebb büntetés, mint néhány évvel korábban, amikor bebörtönözték volna¹⁸ – tették hozzá, ezzel is a kádári hatalom önképét erősítve.

A következőkben a cikk által tárgyalt és az ahhoz hasonló incidensek mögött meghúzódó társadalmi gyakorlatot mutatjuk be. Az egyházközségekben tapasztalható bármilyen szokásos tevékenységet a hivatalos nyilvánosságban és a beszámolóokban a „mezőgazdaság szocialista átalakításának” a hátráltatásaként jelenítették meg. A pártértelmezés szerint a kollektivizálással „kicsúszik a vallási ideológia alól a magántulajdon mint alap”. A pártvezetés 1959 tavaszán három területen akarta fokozni az osztályharcot: a „klérus és a szekták” ellen, a „horthysta elemekkel” szemben, valamint a „kizsákmányolás körüli harcban”.¹⁹

A földek és az egykori parasztok téészesítése voltaképp „mindennapi vallásháborúnak” is tekinthető, amely az agitátorok, az érintett gazdák és a papság részvételével zajlott le. Ennek egyik példájaként idézzük a következő esetet. Az ötvenegy éves T. F.-től az agitátorok a megismételt éjjeli látogatáskor (1960. január 18-án) azt „[k]érdezték, alá van-e írva a nyilatkozat. Mondtam, nincs. Erre én levettem a szekrény tetejéről az üres nyilatkozatot, mondtam, hogy nem látom aláírni. Erre a kopasz azt mondta, hogy »A papnál láttál aláírni, itt nem látsz?«. Ugyanis a helyi egyház világi elnöke vagyok. Egyébként 17 hold földem volt, ennél nem is volt soha több földem, kuláknak sem voltam nyilvánítva soha. Ezután fenyegettek, hogy vagy aláírom, vagy elvisznek. Hogy hova vinnének, azt nem mondták. Ezután éjfél után néhány perccel aláírtam a nyilatkozatot. Ezután én, mint-hogy tartottam attól, hogy megvernek vagy elvisznek, mert a helyzet ilyen

17 „[...] bízunk a felettes egyházi hatóságok intézkedésében, hogy amint Tóth Mihály az állam egy funkcionáriusának a kijáratot mutatta, ugyanezt mutatják neki is a homokmégyi plébánián.” „A népet marja, mint a rozsdá.” Híradás Tóth Mihály homokmégyi plébános egyes cselekedeteiről. *Petőfi Népe*, 1960. január 20., 4.

18 HU OSA 300-8-47-89-23. „Situation Report: Hungary, 10 February 1960”, 1960. február 10.

19 MNL OL M-KS 288. f., 28. cs., 1. ő. e., 55–59. A PTO szigorúan bizalmas jelentése a falusi osztályharc egyes kérdéseiről, 1959. április 28.

volt, aláírtam a belépési nyilatkozatot. [...] Én éjfélkor kértem őket, hogy másnap majd aláírok. Ekkor azt mondták nekem, most kell aláírnom, utána felkeltjük a papot, és megyünk vele agitálni.”²⁰ A kollektivizálási kampány irányítóinak szempontjából fontos műveleti területek voltak az egyházak mint normaadó és cselekvésorientáló intézmények. Az egyházak további megtörése és ellenőrzése azért volt fontos, mert azok falusi jelenléte nagyrészt lefedte a pártállami beavatkozással szemben állók körét. Erről a helyzetről 1958 szeptemberében már azt jelentették, hogy a politikai rendőrség és a pártszervek visszaszerzték a döntéshozatal feletti ellenőrzést.²¹ Köztudott, hogy az egyházközségek működése ekkor már az állami finanszírozástól függött. Erre és más számszerűsége utal a következő szöveg: „A katolikus egyházban a kulcspozíciók visszaszerzése sikeresen zárult. Az ellenforradalom előtti helyzethez viszonyítva 25 újabb kulcspozíciót vettünk el az egyházi reakciótól. Ezenkívül 98 olyan helyről szorítottuk ki a reakciós elemeket, ami igen jelentős. (Teológiai tanárok, határ menti és egyéb, jól jövedelmező plébániákról stb.) A református egyházban 10 újabb kulcspozíciót szereztünk vissza.” Az evangélikusok körében 5 „újabb pozícióról” jelentettek, más felekezetekről nem esett szó. A tanácsválasztásra utalva rögzítették, hogy a „választási kampány idején újabb jelentős akciókat nem indítunk a klérus ellen”. Mivel minden megyében megszervezték az úgynevezett papi békebizottságokat, ezért engedélyezték az évi 25%-os államsegély címén adott pénzösszeg kifizetését.²² Az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) saját maga által meghatározott kategóriákba sorolta az egyes felekezetek kulcspozícióit betöltő egyházi személyeket.²³

20 MNL KEML XXV.10. B10019/60. B. F. és társai pere, 37–38. T. F. tanúkihallgatási jegyzőkönyve a Komárom Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztály vezetésével a héregi községi tanácsházán, 1960. január 27.

21 Az ÁEH ekkori tevékenységére, az egyes települések papjainak kényszereire, alkalmazkodásaira lásd Köpeczi Bócz 2004, 53–86.; Tomka 2005, 156–158.; Lantos 2009; MNL OL M-KS 288. f., 11. cs., 373. ő. e. Információs jelentés, 1958. szeptember 22.

22 MNL OL M-KS 288. f., 11. cs., 373. ő. e. APO-feljegyzés, 1958. szeptember 22.

23 Az ÁEH a kulcspozíciót így határozta meg: „Katolikus: ordinárius, helynök, irodaigazgató, püspöki titkár, kanonok, apát, prépost, esperes, egyházmegyéenként 10 legjelentősebb plébános, szemináriumi rektor. Református: zsinati tag, egyetemes konventi tag, konventi irodavezető, egyházi sajtófelelős szerkesztői, teológiák dékánjai, és prodékánjai, egyházkerületek püspökei, főgondnoki és főjegyzői, esperesek és gondnokok, 34 legjelentősebb

Az 1. táblázatból kiderül, hogy a kollektivizálási kampány idején, 1959 májusában hogyan értékelték az egyházak feletti pártállami ellenőrzés összképét. Mint látható, összességében közel felerészben lojálisnak tartották a kulcspozíciókban lévő egyházi személyeket. A nyilvánvalóan problematikus kategorizálás további kutatásokat igényel, azt azonban érdemes még megemlíteni, hogy területi, egyházmegyei szempontból is felfedezhetők különbségek. A pártállami megítélés szerint „aktív, reakciós” egyházi személyek legnagyobb arányban a kalocsai egyházmegyében képviseltették magukat, ott, ahol az agrártársadalom aránya is a legjelentősebb volt.

1. táblázat. Az ÁEH kategorizálása az egyházi kulcspozíciókról 1956 előtt és után (1959. május 18.)

Egyház-megye	Kulcspozíciók száma	1956 előtt „haladó személyekkel betöltve” (%)	1956 után „haladó személyekkel betöltve” (%)	1956 után elveszítve	Jelenleg „haladó személyekkel betöltve” (%)	„Aktív, reakciós személyekkel betöltve” (%)
Katolikus						
Csanád	46	27 (58,7)	26 (56,2)	1	32 (69,6)	11 (23,9)
Eger	85	39 (45,9)	37 (43,5)	2	46 (54,1)	14 (16,5)
Esztergom	66	25 (34,9)	10 (15,2)	15	27 (40,9)	11 (16,7)
Győr	56	20 (35,7)	16 (28,6)	4	25 (44,6)	12 (21,4)
Hajdúdorog	32	15 (46,8)	13 (40,6)	2	21 (65,6)	10 (31,3)
Kalocsa	43	11 (25,6)	5 (11,6)	6	12 (27,9)	23 (53,5)
Pécs	53	16 (30,2)	15 (28,3)	1	17 (32,1)	12 (22,6)
Székesfehérvár	53	15 (28,3)	11 (20,8)	4	14 (26,4)	21 (39,6)
Szombathely	42	15 (35,7)	6 (14,3)	9	17 (40,5)	13 (30,9)
Vác	64	28 (43,8)	23 (35,9)	5	38 (59,4)	14 (21,9)
Veszprém	82	41 (50)	36 (43,9)	5	50 (61)	15 (18,3)
Összesen	622	252 (40,5)	198 (31,8)	54 (8,7)	299 (48,1)	156 (25,1)

paróchus. Evangélikus: egyetemes püspök és felügyelő kerületi püspökök, és felügyelők, püspökhelyettesek, egyházi sajtó felelős szerkesztői, teológiai dékán, lelkésznevelő intézet igazgatója, esperesek, két legjelentősebb paróchus.” MNL OL XIX-A-21-d 50646. számú tekercs. 0018-1/1959. 1959. évi szigorúan titkos akta. „Kulcspozíciók”, 92.

<i>Egyház- megye</i>	<i>Kulcs- pozíciók száma</i>	<i>1956 előtt „haladó személyek- kel betöltve” (%)</i>	<i>1956 után „haladó személyek- kel betöltve” (%)</i>	<i>1956 után elvesztve</i>	<i>Jelenleg „haladó személyek- kel betöltve” (%)</i>	<i>„Aktív, reakciós személyek- kel betöltve” (%)</i>
Református	150	110 (73,3)	79 (52,6)	31 (20,6)	128 (85,3)	6 (4)
Evangélikus	30	24 (80)	11 (36,6)	13 (43,3)	27 (90)	–
Összesen	802	386 (48,1)	288 (35,9)	98 (12,2)	454 (56,6)	162 (20)

Forrás: MNL OL XIX-A-21-d 50646. számú telercs. 0018-1/1959. 1959. évi szigorúan titkos akta. „Kulcspozíciók”, 92.

Az állambiztonsági szervek kiemelten foglalkoztak az egyházi személyek kollektivizálással kapcsolatos viselkedésének a megfigyelésével. Jelentések szerint Tiszaszentimrén és Tiszaderzsen a papok házi látogatásaik alkalmával a kollektív gazdálkodás ellen érveltek, Tiszaföldváron pedig diákok terjesztettek téveszellenes röpcédulákat. Mindezen akciók azonban csupán rövid életű ellenállást jelentettek, hiszen néhány meggyanúsított ember le tartóztatásával vagy a papoknak az ÁEH-n keresztül történő megrendszabályozásával sakkban tarthatták a helyi társadalmat.²⁴

1960 végén a Jehova tanúihoz tartozók és néhány római katolikus pap szavait tartották fontosnak rögzíteni.²⁵ Az előbbieket a borsodi Tiszaszederkényben és Sáradságyban olyan formában tiltakoztak, hogy a belépési nyilatkozat aláírását az „önkéntes” kifejezés törléséhez köthették volna. Pécel Imre, a Heves megyei Halmajugra római katolikus papja a jelentés szerint a következőképpen értelmezte a helyzetet: „Legyenek nyugodtak a tsz-tagok, főleg a kulákok, nem sokáig kell már tűrni ezt a kibírhatatlan helyzetet, mert a jövő évben a Szovjetuniót több oldalról megtámadják, és meg fogják semmisíteni, a tsz-ek is fel fognak oszlani.” A Borsod megyei Forró – név nélkül említett – papja is a tévesz ellen prédikált, hasonlóképpen

²⁴ MNL JNSZML XXXV.1.b (2. fcs.) 1959, 108. ő. e., 20–28. Jelentések a termelőszövetkezeti fejlesztés állásáról, 1959. február 10.

²⁵ A Jehova tanúi már az 1950-es években is tiltakoztak a téveszesítés ellen. Saját, vallásos nyelvezetükkel és nézeteikkel a fennálló rendszer végét hirdették, amelyet – másként kerektevezve – mint rendszerellenes tevékenységet dekódolt az állambiztonság. Petrás 2017, 217.

a bakonyszentlászlói Kis György vagy a Szabolcs megyei Újfehértón szolgáló Kárpáti József római katolikus plébános.”²⁶

Tolnában összességében úgy értékelték a papok kollektivizálással kapcsolatos magatartását, hogy azok a kezdeti ellenállás után elfogadták az új helyzetet. Voltak, akik aktívan agitáltak, sőt a hangosbeszélőn mondták be „legkedvesebb híveik nevét”. Elenyészően kevesen voltak, akik visszautasították az agitációt. A megyei beszámoló szerint csak Várkonyi János tolnai prépost „nem vállalta a szószéki felhívást arra hivatkozva, hogy akkor kiürül a templom”. A pinchehelyi plébánost „passzív szemlélőnek” minősítették, mások, így például a magyarkeszi, a nagyszokolyi és a kajdaci római katolikus papok, állítólagos ígéretük ellenére mégsem kapcsolódtak be aktívan a kampányba. Hozzá kell azonban tenni, hogy a hatóságok – „környezet-tanulmányokra” és egyéb eszközökre támaszkodva – már jóval korábban ellehetetlenítették a szervezett ellenállást.²⁷

Szabolcsban kevesebb lelkész érvelt a „mezőgazdasági átszervezés törvényszerűsége” mellett, s a gazdák rendszeresen kikérték a pap véleményét, míg a fiatalok többsége elköltözött a városokba. További jellegzetes elutasító magatartással jellemezték a kisebb vallási csoportokat: „Erősebb vallási szekta Nyírbogátban van. Néhány tagját a legszívósabb agitáció folytán sikerült a tsz-be való belépésről meggyőzni, de nagy többségük kívül maradt. Más községekben is ez a helyzet található. Ilyen szekták működnek Nyírbogát, Nyírgyulaj, s néhány családdal Encsencs községben is.”²⁸

A magánlevelezések és a növekvő számú falfirkák megfigyelése alapján az állambiztonsági apparátus a következő trendváltozást vélte felfedezni: „Másik új vonása a tsz-ellenes propagandának, hogy az egész társadalomhoz igyekszik szólni. Egyrészt nemzeti kérdésnek tünteti fel a paraszti magántulajdon védelmét. Pld. »Ha elveszik a paraszttól a földet, elpusztul az ország. A tsz nem tud eleget termelni, 1-2 év múlva éhség lesz Magyarországon.« Asztalos József kocsi lakos Szép Zoltán főtisztelendőnek Budapestre az alábbiakat írja: »Jöjjön le Kocsára meggörgetni az igazságot, amelyre

26 ÁBTL 1.6. BM II/7. Mezőgazdasági Osztály, 12. d., II/10. 1–8. Rácz Sándor rendőr őrnagy jelentése az ellenséges tevékenységről, megnyilvánulásról, 1961. január 30.

27 MNL TML XXXV.1.a. XII. cs., 76. ő. e., 036-051. Jelentések az egyházzól, 1962. június 22.

28 MNL SZSZBML XXXV.41. VIII. cs., 9. ő. e. Agit/27. 18. Az ateista propagandával, a hit-tanbeírás helyzetével foglalkozó jelentés, 1962. május 28.

ennek a népnek most nagy szüksége van. Bizony nagyon sok ember lelkében megingott a hit. A parasztember élete, hite a föld volt, most ez megmozdult a lába alatt.»²⁹

A pártállami destruktív megfontolások konkrétságára utal a hívek számát gyarapító Matt János szigetvári pap Almamellékre való elmozdítási terve, azzal az indoklással, hogy „áthelyezése esetén megbomlana ez az általa kiépített kollektíva, és csökkenne az egyház befolyása a vallásos emberek között”. Matt almamelléki, kifogásolható magaviseletűnek tartott paptársa kapcsán az ÁEH alkalmazottjai azzal számoltak, hogy „Szigetvárra való helyezése demoralizáló hatással lenne az erősen vallásos kispolgári elemekre, és feltétlen gyengítené Szigetváron az egyház tömegkapcsolatát”.³⁰

Szentlőrincikán 1959. március 6-ra a téeszbelépést 90%-ban befejezettek nyilvánították, de utána hetekig nem tudták összehívni a gyűlést, így a több száz fő helyett végül harminc-egyven emberrel „választatták meg” a vezetőséget. Itt a helyi plébános – szemben a püspöki karral – nem volt hajlandó támogatni a téesszervezést, amiért aztán megvonták tőle a hittantanítás jogát.³¹

A következő, 1961 elejéről származó politikai rendőrségi jelentés jól mutatja, hogy a kényszerkollektivizálási hadjárat során milyen konfliktusos helyzetek alakultak ki a „klerikális reakció” kategóriájába soroltak és az államhatalom között: „A megyei szervek 63 ellenséges csoportot vontak feldolgozás alá. A csoportok tagjainak zöme különböző ellenséges kategóriába tartozik. A felderített csoportok többségét a SZER rendszeres hallgatása és tsz-ellenes magatartás jellemzi. Az elmúlt évben elterjedt összejöveleteiket legális célokkal – például névnap – igyekeznek indokolni. A mezőgazdaságiszabotázs-elhárítás területén az 1960-as év során komoly mértékű aktivizálódás volt tapasztalható a klerikális reakció részéről is. Tevékenységük zömében abban jutott kifejezésre, hogy egyrészt a szószéket, másrészt pedig a tömegekkel való kapcsolataikat arra használják fel, hogy akadályokat gördítsenek egyrészt a termelőszövetkezetek fejlesztése, másrészt pedig

29 ÁBTL 1.6. BM II/7. Mezőgazdasági Osztály, 12. d., III/20. 1–8. Rác Sándor rendőr őrnagy jelentése a téesz elleni ellenséges tevékenység tapasztalatairól, 1960. február 11.

30 MNL BaML XXXV.3. f. 2. 1959. 6. ő. e., 8–9. Jelentések, 1959. július 8.

31 MNL PML XXXV.51.p, 16. ő. e., 3387–3389. A mezőgazdaság szocialista átszervezésével kapcsolatos iratok, 1959. május 5.

a termelőszövetkezetek működésével szemben. Az év januárjában Piskolti Ferenc nyírcsaholyi (Szabolcs megye) rk. [római katolikus] esperes lakásán kerületének 16 papjával megtárgyalták, hogy milyen álláspontot képviseljenek a parasztság között. Abban állapodtak meg, hogy nem támogatják a termelőszövetkezetek fejlesztését, mert az számukra nem kedvező. Cseh Benő decsi (Tolna m.) ref. lelkész (egy realizált szervezkedés tagja) kihallgatása során elmondotta, hogy a szervezkedés egyik vezetőjétől – aki szintén pap volt – olyan feladatot kapott, hogy hallgassa a SZER adásait, és az abban hallottak alapján a parasztságot igyekezzen távol tartani a termelőszövetkezeti mozgalomtól. Koszorús László adorjánházi (Veszprém m.) ref. lelkész a presbitérium tagjait (zömében kulákok) arra használja fel, hogy igyekezzenek hangulatot kelteni a parasztság körében egy általuk remélt rendszerváltozással kapcsolatban. A legutóbbi összejövetelükön elhatározták, hogy átmennek a szomszéd községbe – mely termelőszövetkezeti község – azzal a céllal, hogy ott rábeszéljék a termelőszövetkezeti tagokat arra, hogy rendszeresen fizessék az egyházi adót. Galambosi Imre pusztamérgesi (Csongrád m.) plébános olyan rémhíreket terjesztett, hogy a parasztság csak abban az esetben fog belépni a termelőszövetkezetbe, ha a szervezést úgy oldják meg, mint Győr megyében, ahol a munkásörök felhasználásával kényszerítették a parasztságot a termelőszövetkezetekbe. Rendszeresen hangoztatja, hogy »Magyarország gazdasági csőd szélén áll«.³²

Társadalmi reakciók: a hittanbeíratás

Az ellenállási formák egy sajátosan „aktív” társadalomról adnak hírt, azonban ezek spontán (verések, szimbolikus aktusok az ablakbetöréstől a döglött állat rituális kihelyezéséig) és szervezett jellegéről, internálással végződő történeteiről máig csak hézagos ismeretekkel rendelkezünk.³³ A koncepció

32 ÁBTL 1.6. BM II/7. Mezőgazdasági Osztály, 12. d., I/21. 7–8. Állambiztonság-szolgálati jelentés az 1960. évi operatív helyzetről. Budapest, 1961. február 16.

33 Őze–Őze 2005; ÁBTL V-91584. Sályi Zsigmond és társai. Jelentések a porcsalmai tünetésről, 1951. március 25.

perek megfélemlítő hatásúak voltak, sokakat ténylegesen belső emigrációra kényszerítettek, így tudhatunk olyanról, aki 1951-től 1958-ig úgy vált a hatóságok számára elérhetetlenné, hogy álnéven dolgozott az iparban.³⁴

A társadalmi reakciók feltérképezéséhez viselkedéses jegyeken keresztül közelíthetünk. A templomba járási szokások, a hittanórákon való részvétel, az egyházi adók, illetve a temetkezés módja lehetnek olyan területei a vallásosságnak, amelyek ezeket a viselkedéseket a forrásokban is megmutatják. Hogy ez nem utólagos történeti konstrukció, azt jól mutatja, hogy a korabeli államapparátus is ezeket a jelenségeket vizsgálta.

Példaként hozható 1957 decemberéből a Veszprém megyéről készült jelentés. Jóllehet a szokásos óvatossággal kell fogadnunk az itt közölt adatokat és kommentárokat, a felső pártvezetés belső nyilvánossága az osztályharcos stílus ellenére is érzékelhette, hogy hol tart a szocialista projekt a tradicionális, lokális kohézió gyöngítésében. A megye lakosságának fele volt rendszeres templomjáró, és 80–85%-uk fizetett egyházi adót. A kommunista párt tagjainál ez az arány 10, illetve 30–40% volt. A papok és a párttagok közötti kapcsolatot jónak minősítették, ugyanakkor például negatív jelenséggént értékelték, hogy az egyik párttitkár lányát „pogánynak” nevezik a faluban, sőt állítólag megdobálták, majd végül a pártonkívüli anya megbérmáltatta. Azt is tapasztalták, hogy 1956-hoz képest – elsősorban a falvakban – 26%-kal nőtt a hittanra beíratott gyermekek aránya: „A Balaton környékén nem egy olyan falu van, ahol az ellenséges elemek számszerűen négyszeresét, ötszörösét teszik ki a párttagságnak. Ezek szellemi befolyása jelentős kihatással van a falu lakosságára és a párttagságra. Általános tapasztalat, hogy párttagságunkat ezen elemek erős megfélemlítés alatt tartják.”³⁵ Vagy egy nyomtatott forrás – semlegesebb megfogalmazásban – egy vegyes felekezeti élettel jellemezhető falu kapcsán: „1957-ben [...] a templomlátogatók száma máról holnapra felszökött.”³⁶

Az általános iskolai hittanbeírások az 1959–1960-as tanévre a Dunántúlon Vas, Tolna, Veszprém, Győr-Sopron megyékben 50% felettiiek voltak,

34 ÁBTL V-145335. Cséplő István és társa. Cs. I. és Gy. J. kihallgatási jegyzőkönyvei, 1958. november 25. és 1959. január 3.

35 MNL OL M-KS 288. f., 11. cs., 205. ő. e. APO-jelentés a klerikális reakció Veszprém megyei tevékenységéről, 1957. december 17.

36 Kardos 1965, 123.

amely arányt a Baranya és Somogy megyeiek is megközelítették. Fejérben és Zalában viszont jóval kevesebb hittanra beíratott általános iskolás volt. Az első helyen említett dunántúli megyékben országosan is a legmagasabb volt a hittanosok aránya. A Duna–Tisza közén a Pest megyei adatok 50%-ot jeleztek, ami egyben, főleg délre és keletre tekintve, a legmagasabbnak bizonyult. A legkevesebb hittanra járó gyerek Békés, Szolnok, Hajdú-Bihar és Csongrád megyében volt. Egyrészt tehát szembetűnő a Dunán inneni és Dunán túli régiók közötti differencia, másrészt az adott nagytájakon belül is vannak jelentős különbségek. Az alföldi agrárrégiók alacsony számadataitól a Szabolcs-Szatmár megyeiek térnek el, ahol még viszonylag erős kötődés mutatkozott az egyházakhoz. Ugyanakkor ennél is magasabb beiratkozási hajlandóságot tükröztek a borsodi adatok, vagyis úgy látszik, a történeti összefüggéseket itt sem lehet leegyszerűsíteni az „ipari” és „agrár” sémára, hiszen a Borsod-Abaúj-Zemplén és Bács-Kiskun megyei hittanosok aránya szinte azonos volt. A tanácsi kimutatások alapján 1956-hoz képest országosan mintegy 5%-os csökkenés látható, s ebben a tendenciában a legnagyobb mértékben (13, illetve 12%) éppen az említett két megye volt érintett, majd Komárom és Heves megye következett. Kvantitatív tekintetben szembetűnő a városi hittanos általános iskolások számának minimalizálódása: arányuk néhány év alatt Budapesten 10, Pécsen 25, Miskolcon 11%-kal csökkent.³⁷

Jelenlegi ismereteink alapján inkább csak kiemelni és regisztrálni tudjuk azt az 1960. évi ÁEH-megfigyelést, amely szerint a korábbi években kollektivizált községekben tovább csökkent a körmeneteken részt vevők száma. Ugyanakkor az új téjesztagság körében emelkedett: „Úgy látszik, hogy az újonnan belépett tsz-tagok közül többen, ha csak átmeneti időre is, de még jobban szükségét érzik a vallásosságnak, mint egyénileg dolgozó korukban.” A vidéki városokban általában mindenütt 10–20%-os létszámcsökkenés volt 1959-hez képest, sőt például Várpalotán, Nagykanizsán, Gyulán, Miskolcon, Vácon 30–50%-kal kevesebben vettek részt a szertartásokon. Az említett három kivételt Sztálinváros,³⁸ Jászberény és Székesfehérvár jelentette, ahol kiugró (összesen 4200 fő) növekedésről számoltak be.

37 MNL OL XIX-A-21-d 0029-2/1959. A Tanácsigazgatási Főosztály jelentése az 1959–1960. tanévi hittanbeíratásokról, 1959. július 2.

38 Ezek szerint itt 1959-ben 200, 1960-ban 1500 fő vett részt a körmeneten.

A budapesti átlag 10% (17 000 fő) volt.³⁹ A jelentésíró – talán természetes módon – nem a társadalmi miliók összetételében, hanem kifejezetten az egyházközségek papjainak aktivitásában vagy éppen az idősebbek passzivitásában jelölte meg az okokat.⁴⁰

A „mindennapi vallásháború” az intézményes formákra, s – főként a hitoktatással összefüggésben – a gyermekek szocializációjának a befolyásolására koncentrált.⁴¹ A pártállami hatóságok a közterekről, a helyi nyilvánosságból minél inkább igyekeztek kiszorítani az egyházi jelenlétet.⁴² A hittanoktatástól különböző módszerekkel, például rendszeres agitációval, a hittanórák ellenőrzésével igyekeztek távol tartani a szülőket és a gyerekeket. Ez utóbbi nem csupán a létszám mechanikus követését, hanem óralátogatást is jelentett. A jelentések szerint ugyanakkor például Veszprém megyében a hittanoktatásra sokszor csak a jelentkezők 50–70%-a ment el, másrészt viszont „becsempészett”, beiratkozás nélküli tanulókról is írtak (Bazsi, Felsőpáhok, a veszprémi Kállai Éva Leánygimnázium, Marcalgergelyi, Balatonakali). A pártnyelv szerint a hitoktatók olykor durvák, „verekedő típusúak” (Lovászipatona, Magyarpolány, Balatonfűzfő). A pártállami normáktól való eltérésként számoltak be arról is, hogy – az egyébként hitoktatói engedély nélküli – márkói plébános „illegális énekkart szervez”, a balatonfűzfői református lelkész pedig a hittanóráján távozásra szólította fel a két tanár egyikét, mert az előírás szerint csak egy tartózkodhat bent. Botrányként tartották számon, hogy az ugod-dióspusztai római katolikus hitoktató a szülőket felelősségre vonta a hittanóráról távol maradók miatt, az egyik sümegi hitoktató pedig „azt mondta az igazgatónak és helyettesének:

39 További kutatást igényel, hogy ez csökkenést vagy növekedést jelent-e.

40 MNL OL M-KS 288. f., 22. cs., IV. Egyházzal kapcsolatos iratok, 1960, 5. ő. e. Az ÁEH szigorúan titkos jelentése a római katolikus egyház nagyheti szertartásairól és húsvéti körmeneteiről, 1960. május 18., 36–39.

41 Ezúttal eltekintve az olyan esetektől, mint amikor például 1959-ben egy segédmunkás azért ítélték izgatásért tíz hónap börtönbüntetésre, mert a gyári WC-ben krétával a következő szöveget írta fel: „Le a vallástiprókkal, a kommunistákkal, a hitetlen kutyaikkal!” MNL BKML XXV.71.b, 24. d., 10.129/1959. A Kecskeméti Megyei Bíróság ítélete, 1959. szeptember 22.

42 MNL FML XXXV.51., 9. d., 1958–1959, 21. ő. e. Az agitációs és propagandaosztályok irányításával külön „ateista munkacsoportokat” szerveztek. APO-program, 1959. január 3., 39–42.

ha kétszer átveszi velük a Bibliát, levetik a munkásőrruhát”. Hasonló módon ítélték el szigoráért a gyenesdiási és a tósokberéndi hitoktatót is.⁴³

A kollektivizálás révén létrejött téesz mint a falvak rendszerint legjelentősebb munkáltatója alapvetően meghatározta az ott maradottak lehetőségeit. A múltbeli társadalmi-kulturális örökségek töredezett formákban ugyan, de tovább éltek a téeszvilágban is.⁴⁴ Ahogyan azt már korábban láthattuk, a különböző felekezeti-nemzetiségi-etnikai konfliktusok nyomai felfedezhetők az egyébként homogenizálásra törekvő pártállami történeti forrásokban is. Például Tamásiban a kisebbségben lévő reformátusok külön téeszbrigádba tömörültek, Györkönyben pedig a baptisták különültek el ilyen módon. Pakson az evangélikusok és a katolikusok között voltak megfigyelhetők állandó konfliktusok. A jelentésíró szerint itt e két felekezeti tömb mentén osztották el a téeszen belüli funkciókat is, hiszen a vezetők többsége szintén vallásos ember volt. Ugyanakkor, mivel az átfogó földállamosítással még tovább szűkült az egyházi ingatlanterület, a papok egy része munkát vállalt az új agrárüzemekben. A más megyékben történeteket is illusztráló tolnai eseteleírások szerint – elsősorban a református lelkészek közül – sokan mint brigádvezetők, munkaegység-elszámolók dolgoztak, konkrétan is utalva családfenntartási nehézségeikre. Ezek a következmények egyértelműen levezethetők a kollektivizálás révén végleg megtört, hagyományosnak tekintett egyházközségi tömb gazdasági ellehetetlenüléséből, az egyéni gazdaságok (ideértve a tanítói-papi birtokokat is) megszűnéséből és a csökkenő anyagi hozzájárulásból.⁴⁵ A földbirtoknak mint a magántulajdon köré hierarchikusan szerveződő falusi egzisztenciák

43 MNL VeML XXXV.1. 1. f., 1960, 20. ő. e. Jelentés a vallásoktatásról, az egyház tevékenységéről, 1959. január 20.

44 Vö. Tóth 2000, 106–116.; Jávör–Molnár–Szabó–Sárkány 2000, 994–1004.

45 Az egyházügyi megbízottnak a Szigetvári járásban tizenkét katolikus és református lelképásztort kellett felkeresnie, hogy eldöntsék, a jövőben a téeszben könyvelőként vagy papként tevékenykednek-e tovább. MNL BaML XXXV.3. f. 2. 1959, 6. ő. e., 7–8. Jelentések, 1959. június 16. – Egyesek azt javasolták, hogy a városi egyházközségek pótolják a kieső falusi bevételt. MNL OL M-KS 288. f., 22. cs., IV. Egyházzal kapcsolatos iratok. 1961, 4. ő. e., 001-21/1960. 1–4. 036-051. Olt Károly szigorúan titkos ÁEH-jelentése a papok részére indított tájékoztató előadás-sorozatról, 1960. december 30. – Jason Wittenberg szerint a református lelkészek – a megosztottság ellenére – inkább elfogadták, támogatták a kollektivizálás programját. Wittenberg 2006, 174–176.

létalapjának a megszűnésével az egyházak gazdasági és társadalmi beágyazottsága is megrendült. A következő, tolnai helyzetkép a pártállami beavatkozás machiavellista jellege mellett nyelvileg is tanulságos. A megyei egyházügyi előadó a nagyszokolyi református lelkipásztorról jelentett: „A megye 220 papja közül az egyetlen, aki nem ajánlotta föl a földjeit, egy személyben paraszt, juhász és pap. Jelenleg 18 hold földön gazdálkodik, 110 db. [darab] birkája van, ezenkívül 2 lova, 3 kecskéje és a múlt évről 6000 forint adótartozása van.” Az elhanyagolt környezetére utalva írták, hogy a „társadalmi együttélést sértő magatartása mellett van más oldala is. A hitélet az ősi sovíniszta, nagy református községben egyenlő a nullával. [...] A járási pártbizottságnak is az a véleménye, hogy Papp Gyulát hagyjuk Nagyszokolyba [sic!], mert a hasznos oldala a károssal szemben túlsúlyban van. Papp Gyulának az a kérése, hogy elcsapása esetén segítsünk neki, hogy az állami kotelepen mint juhász el tudjon helyezkedni”.⁴⁶

Az eset számos szempontból értékelhető, itt most a „kettős struktúrák” meglétére hívnánk fel a figyelmet. Ez olyan jelenség volt, amelyet később a pártállam időszakában publikált szakirodalom is mint a mentális egészséget károsító tényezőt azonosított. Idézzük a téeszneurózt leíró Juhász Pál gondolatait: „Az ideológiai harc, a vallásos és ateista nevelés ütközése, a világ megosztottságának helyzete, a társadalmi osztályellentét, a fejlett és fejletlen országok gazdasági szembenállása mind olyan terhei a mai társadalmaknak, amelyek a háborút és a háború rémét folyamatosan fenntartják.”⁴⁷

Összegzés

Az állam által elvárt és a tényleges viselkedés között számos esetben feszült ellentét, az alkalmazkodási stratégiáknak az 1950-es években bevált formái az 1960-as években is tovább éltek. Vidéken a kommunista szervezetek csak formalitást jelentettek: a téesztagok egyházadót fizettek,

⁴⁶ MNL TML XXXV.1.a, XII. cs., 76. ő. e., 034-035. Jelentések az egyházról, 1960. augusztus 8.

⁴⁷ Juhász 1972.

a kommunista párttagok is megtartották a vallási élet elemeit.⁴⁸ „Legtöbb férfi párttag úgy keres kiutat, hogy helyettük a pártonkívüli feleségük lesznek keresztszülők.” Gyakran előfordult, hogy a lakhelytől eltérő településen keresztelték a gyermeket. „A vallásos világnézet visszaszorítása nehéz, míg a jelenlegi idősebb korosztály ki nem hal. Általában az idős nagymamák kényszerítik bérmlásra az unokáikat” – értékelte a fennálló helyzetet egy járszági falu pártvezetőse az 1970-es évek elején.⁴⁹ Végezetül, bár jelen tanulmány keretei között erre csak utalhatunk, mindenesetre tanulságos egyezések tűnnek fel, ha a korábban már tárgyalt hittanbeíratások arányait összevetjük Kopp Mária és Skrabski Árpád reprezentatív kutatásának eredményeivel. Az 1989-ben kiadott kötet szerint nehéz élethelyzetben az ország lakosainak 37%-a imádkozott; ezt az arányt az alábbi megyék haladták meg: Győr-Sopron (53%), Heves (46%), Komárom (43%), Somogy (43%) és Szabolcs-Szatmár (48%). Az átlagtól lefelé leginkább Csongrád (31%), Békés (28%) és Hajdú-Bihar (28%) tértek el.⁵⁰ Találunk reflexiót az egyház mentálhigiénés szerepére a pártállam sajtójában is: „[...] mentálhigiénés »tisztaság« is akadtak a faluközösségben. Ilyen volt például a plébánosé, aki a külső lelkiismeretet testesítette meg, vagy a tanítóé, aki télen-nyáron, este-reggel láthatta a családokat, sokszor ismerte a nebuló dédapját is. Ezeknek az embereknek és helyeknek fontos szerepük, nélkülözhetetlen, irányadó erejük volt. Ezek helyébe azonban a lakótelepi ember nem nyert mást.”⁵¹

48 Ö. Kovács 2012, 223–255.

49 MNL JNSZML XXXV.3. Csúcsvezetőségi iratok. Jászdózsza, 1970. május 8.

50 Kopp–Skrabski 1989, 22.

51 Légrády 1983.

Források és irodalom

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

1.6. BM Politikai Nyomozó Főosztály iratai

3.1.9. A központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziék. Vizsgálati dossziék

Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Vármegyei Levéltára (MNL BKML)

XXV.71.b. Bács-Kiskun Megyei Főügyészség iratai. Büntető ügyek iratai (1953–2001)

Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára (MNL BaML)

XXXV.3. Az MSZMP Szigetvári Járási Bizottsága iratai (1957–1982)

Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Vármegyei Levéltára (MNL FML)

XXXV.51. Az MSZMP Fejér Megyei Bizottságának és alapszervezeteinek iratai (1956–1989)

Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Vármegyei Levéltára (MNL JNSZML)

XXXV.1.b. Az MSZMP Szolnok Megyei Bizottságának iratai. Apparátusi iratok (1957–1989)

XXXV.3. Az MSZMP Jászberényi Járási Bizottságának iratai (1957–1973)

Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Vármegyei Levéltára (MNL KEML)

XXV.10. A Komárom-Esztergom (1989-ig Komárom) Megyei Főügyészség iratai (1953–2001)

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

M-KS 288. f., 11. cs. Az MSZMP Központi Szervei. Információs anyagok vezetőtestületi tagok részére (1957–1989)

M-KS 288. f., 22. cs. Az MSZMP Központi Szervei. Agitációs és Propaganda Osztály (Társadalompolitikai Osztály) (1957–1989)

M-KS 288. f., 28. cs. Az MSZMP Központi Szervei. Mezőgazdasági Osztály (1957–1966)

XIX-A-21-d. Állami Egyházügyi Hivatal. Visszaminősített titkosan ügykezelt iratok (1957–1989)

Magyar Nemzeti Levéltár Pest Vármegyei Levéltára (MNL PML)

XXXV.51.p. Az MSZMP Pest Megyei Bizottságának iratai. A Mezőgazdasági Osztály iratai

Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Vármegyei Levéltára (MNL SZSZBML)

XXXV.41. Az MSZMP Nyírbátori Járási Bizottsága iratai (1956–1979)

Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Vármegyei Levéltára (MNL TML)

XXXV.1.a. Az MSZMP Tolna Megyei Bizottságának iratai. Az MSZMP iratai (1957–1989)

Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Vármegyei Levéltára (MNL VeML)

XXXV.1. Az MSZMP Veszprém Megyei Bizottságnak iratai (1957–1989)

Open Society Archives (HU OSA)

300-8-47. Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute, Publications Department, Situation Reports.

Irodalom

Balogh Margit 2012: Vannak-e még fehér foltok az egyháztörténet-írásban? In Bánkuti Gábor – Varga Szabolcs – Vértesi Lázár (szerk.): *A 20. század egyház- és társadalomtörténetének metszéspontjai. Tanulmányok a pécsi egyházmegye 20. századi történetéből*. Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola – Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 9–27.

Bánkuti Gábor 2011: *Jezsuiták a diktatúrában. A Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya története 1945–1965*. Budapest, L'Harmattan–JTMR–ÁBTL.

Bergyajev, Nyikolaj 1994: *A történelem értelme*. Budapest, Aula.

Bögre Zsuzsanna – Szabó Csaba 2010: Az élettörténeti módszer – lehetőség és kényszer. In Bögre Zsuzsanna – Szabó Csaba: *Törésvonalak. Apácasorsok*

- a kommunizmusban*. Budapest, METEM – Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány – Szent István Társulat, 69–78.
- Brandt, Juliane 2003: A vallás társadalomtörténete. In Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Budapest, Osiris, 258–280.
- Czupy Bálint 1966: A magyar paraszttársadalom tragédiája. *Katolikus Szemle*, 1966/1, 240–249.
- Csikós Gábor 2019: „Magyar csoda” vagy „régí iskola”? A magyar kollektivizálás a svéd sajtóban (1948–1967). *Levéltári Közlemények*, 2019 (90), 45–64.
- Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József (szerk.) 2017: *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*. Budapest, MTA BTK – Nemzeti Emlékezet Bizottsága.
- Dr. D. R. 1959: Kommunista roham a magyar parasztság ellen. *Katolikus Szemle*, 1959/2, 138–141.
- Galgóczi Erzsébet 1959: Miért léptek be? Tapasztalatok a győri járásból. *Élet és Irodalom*, 1959/11, 3.
- Gárdonyi Máté 2010: Túlélés – együttműködés – ellenállás. A katolikus egyház stratégiai a „népi demokráciában”. In Bánkuti Gábor – Gyarmati György (szerk.): *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989*. Budapest, ÁBTL–L’Harmattan, 31–42.
- Gyarmati György 2010: Egyház, sok rendszer és a történelmi idő. A 20. századi magyar egyháztörténet nézőpontjából. In Bánkuti Gábor – Gyarmati György (szerk.): *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989*. Budapest, ÁBTL–L’Harmattan, 13–30.
- Horváth Gergely Krisztián 2018: *Szovjetizálás és ellenállás a Veszprémi Egyházmegyében. Dr. Kögl Lénárd pályája az 1940–1960-as években*. Budapest, MTA BTK TTI.
- Horváth Gergely Krisztián 2021: A kommunista rendszer keresztény kritikájának határai. Dr. Kögl Lénárd dabronyi, majd jádsi plébános homíliái (1953–1980). In Csikós Gábor – Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Lefojtva. Uralom, alávetettség és autonómia a pártállamban (1957–1980)*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 503–540.
- Janos, Andrew C. 1996: What Was Communism: A Retrospective in Comparative Analysis. *Communist and Post-Communist Studies*, 1996 (29) 1, 1–24.
- Jávor Kata – Molnár Mária – Szabó Piroska – Sárkány Mihály 2000: A falusi társadalom a szocializmus időszakában. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Társadalom. Magyar néprajz VIII*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 977–1006.
- Juhász Pál 1972: A szociálpszichológia aktuális problémái. *Ideggyógyászati Szemle*, 1972 (25) 8, 375–384.

- Kardos László 1965: *Egyház és vallásos élet egy mai magyar faluban*. Budapest, Kossuth.
- Kopp Mária – Skrabski Árpád 1989: *Munkaképesség csökkenés – pszichológiai és szociális háttértényezők népességi rétegek szerint*. Budapest, Px Informatikai és Humán Kockázatok Kezelő Kft.
- Kovács Zoltán 1964: Új Magyarország felé. *Katolikus Szemle*, 1964/2, 108–119.
- Kovács Zoltán 1965: Mezőgazdasági termelés az ipari társadalomban. *Katolikus Szemle*, 1965/2, 158–169.
- Köpeczi Bócz Edit 2004: *Az Állami Egyházügyi Hivatal tevékenysége*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Lantos Edit 2009: 1958 és a templomépítés divatja. In Ö. Kovács József – Kunt Gergey (szerk.): *A politikai diktatúra társadalmiasítása. Nyelv, erőszak, kollaboráció, ellenállás, alkalmazkodás*. Miskolc, Miskolci Egyetem Történettudományi Intézet, 31–43.
- Légrády Eszter 1983: Harc a territóriumért. *Magyar Hírlap*, 1983. június 28., 5.
- Madsen, Richard 2014: Religion under Communism. In Smith, Stephen A. (szerk.): *The Oxford Handbook of the History of Communism*. Oxford, Oxford University Press, 585–601.
- Mályusz Elemér 2007: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest, Műszaki Könyvkiadó.
- Ö. Kovács József 2012: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában*. Budapest, Pesti Kalligram.
- Ö. Kovács József 2015: Kollektivizálás utáni identitásformák. In Keszei András – Bögre Zsuzsanna (szerk.): *Hely, identitás, emlékezet*. Budapest, L'Harmattan, 220–232.
- Ö. Kovács József 2019: Pócspetri, a „rendőrgyilkos falu”. Kommunista szómágia és társadalmi reakciók az egyházi iskolák államosítása idején. In Fazekas Ferenc – Fedeles Tamás – Nagy Levente (szerk.): *Évszázadok forrásaiban. Keresztény-üldözés – krisztianizáció – egyház*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Egyháztörténeti Kutatóközpont, 131–150.
- Őze Sándorné – Őze Sándor 2005: *Magyar parasztkallada. Fehérgárda a Dél-Alföldön*. Hódmezővásárhely, Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzata.
- Petrás Éva 2017: A Jehova Tanúi Egyház története 1945 és 1989 között. In Fazekas Csaba – Jakab Attila – Petrás Éva – Szita Szabolcs (szerk.): *A magyarországi Jehova Tanúi Egyház története. A kezdetektől napjainkig*. Budapest, Gondolat, 203–270.
- Schieder, Wolfgang 1987: Religion in der Sozialgeschichte. In Schieder, Wolfgang – Sellin, Volker (Hrsg.): *Sozialgeschichte in Deutschland. Entwicklungen und*

Perspektiven im internationalen Zusammenhang. Göttingen, Vandenhoeck/Ruprecht, 9–31.

Soós Viktor Attila 2019: Az egyházak és a kényszerkollektivizálás. Egy 1962-es felmérés szempontjai és összefoglaló megállapításai. In Galambos István – Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Magyar dúlás. Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról.* Budapest, MTA BTK – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 167–182.

Spannenberger Norbert 2006: Gondolatok a 20. századi magyar egyháztörténet módszertani feldolgozásához. In Varga Szabolcs – Vértési Lázár (szerk.): *A magyar egyháztörténet-írás forrásadottságai. Egyháztörténeti kutatások levéltári alapjai különös tekintettel a pécsi egyházmegyére.* Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola – Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 169–182.

Sulák Péter 2019: „A téeszmozgalom egy csodás bűvőpatak, mely tóvá alakul!” A kényszerkollektivizálás békepapi recepciója Szolnok megyében (1959–1962). In Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvenes években 2.* Budapest, MTA BTK – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 381–419.

Szulovszky János 2021: Hitüket gyakorló pedagógusok a Kádár-korszakban. In Csikós Gábor – Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Lefojtva. Uralom, alávetettség és autonómia a pártállamban (1957–1980).* Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 541–573.

Tomka Ferenc 2005: *Halálra szántak, mégis élünk! Egyházzüldözés 1945–1990 és az ügynökkérdés.* Budapest, Szent István Társulat.

Tóth Zoltán 2000: Távlati kép a történelmi parasztságról. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Társadalom. Magyar néprajz VIII.* Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 67–116.

Wirthné Diera, Bernadett 2014: The Situation of the Catholic Church and Youth Pastoral Care in Hungary: A Presentation of Operation „Black Ravens”. In Kiss, Réka – Horváth, Zsolt (eds.): *NEB Yearbook 2014–2015.* Budapest, Committee of National Remembrance, 163–187.

Wittenberg, Jason 2006: *Crucibles of Political Loyalty. Church Institutions and Electoral Continuity in Hungary.* Cambridge, Cambridge University Press.

Periodika

Petőfi Népe, 1960. január 20.